

ARCHEOLOGIE IN 2004

PALEO-AKTUELL 16

RUG / GIA

Met de jaarlijkse uitgave van Paleo-aktueel
geven de medewerkers van het Groninger Instituut voor Archeologie
inzicht in een deel van het lopende onderzoek van het instituut

Vormgeving: Roelf Barkhuis

Omslagontwerp: Nynke Tiekstra

Foto omslag: Vondst muntschat bij opmeten van de oosttoren
van de Zuidoostpoort van Nieuw Halos (pp. 84–88; foto S. Benerink).

ISBN 9077922105

ISSN 1572-6622

Website

www.paleo-aktueel.nl

Adres van de redactie

Groninger Instituut voor Archeologie (GIA)

Poststraat 6 9712 ER Groningen

tel. 050 363 6712 fax 050 363 6992

gia@let.rug.nl

Adres van de uitgever

Barkhuis Publishing

Zuurstukken 37 9761 KP Eelde

tel. 050 3080936 fax 050 3080934

info@barkhuis.nl www.barkhuis.nl

©2005, Groninger Instituut voor Archeologie, Rijksuniversiteit Groningen

Delen van deze uitgave mogen in andere publicaties worden overgenomen mits zij van een
duidelijke bronvermelding zijn voorzien. Inlichtingen: Groninger Instituut voor Archeologie

PALEO-AKTUEEL
16

ARCHEOLOGIE IN
2004

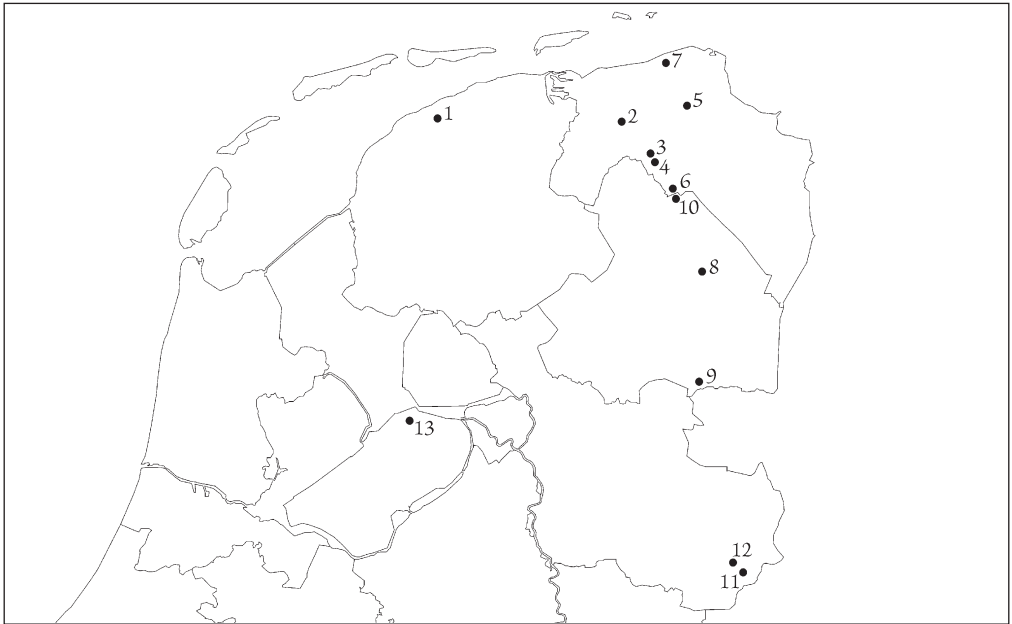
redactie

Jurjen M. Bos
Martijn van Leusen
Daphne Maring
Dick Stapert

Groninger Instituut voor Archeologie (GIA)
& Barkhuis Publishing
Groningen 2005

In dit nummer: 1) Nederland, 2) Duitsland, 3) Egypte, 4) Griekenland, 5) Italië, 6) Spanje.

In dit nummer: 1) Hallum, 2) Brillerij, 3) Groningen, 4) Haren, 5) Kroddeburen, 6) Noordlaren, 7) Wadwerd, 8) Borger, 9) Coevorden, 10) Midlaren, 11) Enschede, 12) Hengelo, 13) Swifterbant.

INHOUD

Voorwoord	vii
HARM TJALLING WATERBOLK Nogmaals 'het geheim van het oude heideland'	1
MARTIJN VAN LEUSEN & TYMON DE HAAS <i>e</i> DNA: naar een <i>e</i> -depot voor de Nederlandse archeologie	3
DICK STAPERT, DICK SCHLÜTER, LYKKE JOHANSEN & MARCEL NIEKUS Middenpaleolithische vondsten van Lonneker bij Enschede (Ov.)	8
DICK STAPERT, DICK SCHLÜTER & LYKKE JOHANSEN Het driehoekige vuistbijltje van Hengelo (Ov.)	16
DICK STAPERT Een geïsoleerde jongpaleolithische spits van Midlaren- 'De Bloemert' (Dr.): Hamburgien of Creswellien?	22
INGER WOLTINGE Gebruikssporenonderzoek aan de vuurstenen artefacten van de LBK-vindplaats Geleen (L.)	30
HELLE MOLTHOF & DAAN RAEMAEKERS Wat te doen met onze doden? Het grafritueel van de Swifterbantcultuur in Nederland	37
JOKE OOSTERHUIS Locatiekeuze van de Trechterbekercultuur op kaartblad 17 (Dr.)	44
HENNY GROENENDIJK Vuurstenen bijlen uit het wierdengebied: bronnenkritiek graag!	49
MIRANDA DE WIT Hernieuwd onderzoek op de Daalkampen te Borger (Dr.)	53
JOHAN NICOLAY Midlaren - 'De Bloemert': een archeologisch paradijs aan de oevers van het Zuidlaardermeer (Dr.)	57
JOHAN NICOLAY EN BERT TUIN Archeologisch spoorzoeken in het gebied rondom 'De Bloemert': een waarderend onderzoek bij Noordlaren (Gr.) en Midlaren (Dr.)	63

PETER ATTEMA & GIJS TOL Nieuwe veldverkenningen en een oude verzameling, werken aan de archeologische kaart van de gemeente Nettuno (Italië)	71
TYMON DE HAAS & GIJS TOL Survey in Campana, gemeente Nettuno (Italië)	77
REINDER REINDERS De opgraving van de Zuidoostpoort van Nieuw Halos (Griekenland) in het Olympisch jaar 2004	84
RENÉ CAPPERS Onderzoek aan plantenresten uit Grieks-Romeins Karanis (Fayum, Egypte): een doorstart na 70 jaar	89
JURJEN BOS & ERWIN BROUWER Kruisvormige mantelspelden in vroegmiddeleeuws Friesland	96
TESSA KROL & JURJEN BOS Een verklaring voor de hoeveelheid Angelsaksisch aardewerk in Drenthe	101
FRITS VREDE Archeobotanisch onderzoek aan het van Starckenborghkanaal (Gr.)	105
EGGE KNOL Karolingische wapengraven in Wadwerd (Gr.) en Hallum (Fr.)	112
DICK STAPERT & HENNY GROENENDIJK Kogelpotten langs de Oude Aa nabij het Friescheveen, Gem. Haren (Gr.)	118
JESSICA GRIMM De dierenbotten van de Dornburg (Duitsland)	124
WIETSKE PRUMMEL Dierlijke resten uit een 17e eeuwse redoute van de vesting Coevorden (Dr.)	128
MARLIES VAN KRUINING Botten onder de slaapkamervloer in Kroddeburen (Gr.)	134
OTTO HARSEMA Terzijde van de weg naar Santiago, of: kijken naar waar de neus niet heenwijst	139

KOGELPOTTEN LANGS DE OUDE AA NABIJ HET FRIESCHEVEEN, GEM. HAREN (GR.)

Dick Stapert & Henny Groenendijk

Toen de eerste auteur in mei 2004 met zijn toen vijfjarig dochtertje Hedda en haar vriendinnetje Tara een wandeling maakte over de dijk van de Schipsloot, was het vinden van een groot aantal kogelpotscherven een mooie gelegenheid om de archeologie aanschouwelijk te maken. De scherven lagen in kleiige bagger die was neergeveld tegen de kade van de Schipsloot vlak achter de uitspanning Friescheveen. De grond leek afkomstig uit de pas

'gereconstrueerde' Oude Aa die op slechts enkele tientallen meters afstand naar het oosten een poging tot hermeandering onderneemt (fig. 1). De (oorspronkelijke) loop van de Oude Aa markeerde hier de provinciegrens tussen Groningen en Drenthe.

De Oude Aa is onderdeel van de Drentsche Aa waarvoor momenteel een uitgebreid reconstructieprogramma wordt afgewikkeld. Hiervoor tekent het waterschap Hunze en

Fig. 1. De 'gereconstrueerde' meander van de Oude Aa achter de uitspanning Friescheveen, met daarachter het dijke langs de Schipsloot. Het dijke werd opgehoogd met de uitgebaggerde grond, en daarin werden tientallen kogelpotscherven aangetroffen. Situatie juni 2005 (foto D. Stapert).

Aa's samen met Staatsbosbeheer en Natuurmonumenten, financieel gesteund door een Europese subsidie. Eén van de doelstellingen is de Drentsche Aa niet meer te laten uitmonden in het Noord-Willemskanaal maar (via een duiker onder het kanaal) weer te verbinden met de Oude Aa, die bij de uitspanning Friescheveen uitmondt in de Schipsloot. Ook zal het gebied van de benedenloop van de Aa natter gemaakt worden, zodat deels moerasachtige vegetaties terugkeren.

De archeologie heeft binnen dit project de aandacht gekregen die haar toekomt, door middel van een archeologische begeleiding door ARC (De Roller & Ufkes, 2003), en tevoren geïnventariseerde vindplaatsen zijn gespaard tijdens de uitvoering van het grondwerk. Maar hier leek toch iets aan de aandacht ontsnapt te zijn. Tientallen scherven van kogelpotten lagen verspreid over een lengte van plusminus honderdvijftig meter (coördinaten midden van de secundaire ligplaats ca.: 234.85/575.75). Onder de vondsten zijn grote rand- en schouderfragmenten die erop wijzen dat het vondstmateriaal is opgebaggerd van de plek waar het eeuwen lang gelegen heeft – anders waren de scherven wel sterker verkleind geweest. De grote vondstspreading en de grootte van de scherven, tot bijna 20 cm, vereisten nader onderzoek.

Het vondstmateriaal blijkt afkomstig van dunwandige, hardgebakken kogelpotten met een verschraling van zand of granietgruis. In totaal werden 56 wandscherven en 8 randscherven verzameld. De randscherven komen van 8 verschillende potten; de wandscherven laten 10 tot 20 verschillende soorten makelij zien. Verscheidene randstukken (fig. 2)¹ laten zien dat de potten met de hand zijn gevormd maar dat de rand op de draaischijf is gemaakt. Op basis van de randvormen valt de datering globaal in de 12^e of 13^e eeuw. Enkele van de grootste randscherven maken het mogelijk de halsdiameters van de potten te schatten; deze vallen tussen 15 en 18 cm. Het gaat dus om relatief grote kogelpotten met deels een inhoud

boven de 100 liter (zie voor metingen aan kogelpotten: Van Vilsteren, 1992).

Veenterpje?

Toen de tweede auteur bij de vondst betrokken raakte, was het baggerdepot al gedeeltelijk begroeid. De humeuze klei vertoonde diepe krimpscheuren en kan als vrij zwaar worden aangemerkt: geen grond om op te wonen. De scherven waren onmiskenbaar uit deze klei afkomstig. Gelet op de werkwijze van de kraanmachinist kon het haast niet anders zijn of de scherven kwamen uit de nabijgelegen nieuwe meander, die net op Harener grondgebied ligt in Polder het Oosterland. Dat was natuurlijk vreemd, want bij bewoning aan de boorden van de Oude Aa denk je in eerste instantie aan een verhoging in het landschap en niet aan een vondstmilieu van humeuze klei die ook nog eens van enige diepte komt.

De vraag die zich aandiende was of men misschien ongemerkt een veenterpje had aangesneden bij het uitgraven van de nieuwe meander. Meer dan 200 veenterpjes in het natte gebied ten zuiden van de stad Groningen werden gekarteerd door A.E. Clingeborg (zie Klungel, 1971). Van Giffen had reeds in 1930 een veenterpje opgegraven in het dal van het Eelderdiep bij Peize; hij vond daar onder meer resten van een woning of kleine boerderij. Tijdens de aanleg van Hoornsemeer en Hoornseplas, in 1971–1980, werden rond de 50 veenterpjes opgeruimd. Een zestal is toen opgegraven door het voormalige BAI onder leiding van J.W. Boersma (in 1975 en 1976), vooral in wat nu het Hoornsemeer is (de resultaten zijn gepubliceerd door Casparie, 1988). Vooral terpje nr. 3 gaf een goed beeld. Per terpje was er steeds één woning. De terpjes waren tot maximaal 1 m opgehoogd, en meestal 20–40 m in doorsnee. De woningen waren gebouwd met gestapelde turven van mosveen; de wanden waren meer dan 1 m dik, tot wel 1,5 m. Binnen de woningen waren kleivloeren van 5–10 cm dik aangebracht, met daarop één of enkele ronde haardplaatsen. Verder waren er

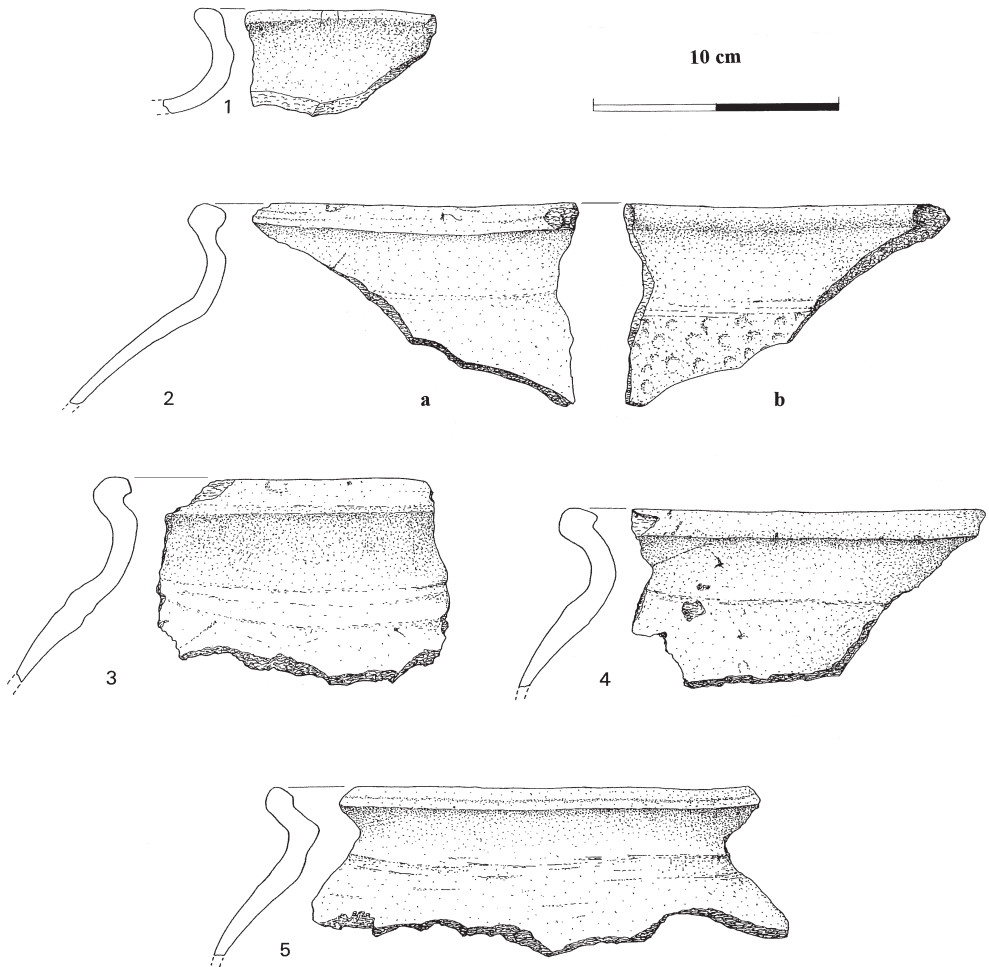

Fig. 2. Selectie van kogelpotrandscherven, gevonden in de uitgebaggerde grond bij Friescheveen. De randvorm ontwikkelde zich van weinig geprofileerd en afgeplat naar een meer ondersneden rand (richting 'dekselgeul'). Bij randscherf no. 2 is aan de binnenzijde (b) de overgang van handgevormd (vingerafdrukken) naar gedraaid (rand) zichtbaar (tek. L. Johansen).

op elke terp enkele waterputten. Het huis van terp nr. 3 had eerst een grootte van 13 bij 8 m, later werd het uitgebreid tot een lengte van 18 m.

Casparie gelooft dat de veenterpen in één, relatief korte periode in gebruik waren. Het gaat om zomerbewoning; veestallen werden niet aangetroffen. De veenterpjes zouden volgens hem beschouwd kunnen worden als vlucht- en woonheuvels voor laat-middeleeuwse veeboeren, die met de vetweiderij in dit

grasrijke gebied de Groninger markt bedienden. Casparie neemt aan dat het om runderen ging, waarbij jonge dieren in het voorjaar hier gebracht werden en nadat ze flink gegroeid waren in de nazomer werden afgevoerd voor de slacht. Van Vilsteren (1992) is het met deze interpretatie niet eens. In zijn artikel komt hij tot de (omstreden) conclusie dat bierproductie de voornaamste activiteit op de veenterpjes was, waarbij onder meer grote kogelpotten werden gebruikt.

We nemen aan dat onze kogelpotscherven afkomstig zijn van een site enkele tientallen meters oostelijk van de baggerkade, en dat die site werd aangesneden tijdens het recente graafwerk; de coördinaten van de oorspronkelijke site kunnen slechts geschat worden (ca. 234.90/575.75). Meer dan tweehonderd veenterpjes zijn bekend noordelijk van onze site; zo zijn enkele kleine ronde eilandjes in het Paterswoldsemeer, meer naar het noordwesten, waarschijnlijk de locaties van veenterpjes (bijvoorbeeld het eilandje Heemstede; 'heemsteden' was de lokale benaming van de veenterpjes: Van Vilsteren, 1992: p. 117). Maar ook elders in dit gebied komen ze voor, en langs de Oude Aa waren meerdere mogelijke veenterpjes al jaren bekend. Reeds in 1963 werd door de geoloog G.J. Boekschoten de vondst van kogelpotscherven gemeld op een locatie ca. 400 m zuidelijk van onze vindplaats (deelgebied D van De Roller & Ufkes, 2003; coördinaten ca. 234.94/575.32). Hier was een verhoging in het terrein waarneembaar: naar alle waarschijnlijkheid een terpje. Nog dichterbij ligt een plek waar door ARC een concentratie kogelpotscherven werd aangetroffen in het tracé van de 'nieuwe' Oude Aa: ongeveer 175–200 m zuidelijk van onze plek (deelgebied E van De Roller & Ufkes, 2003; coördinaten ca. 234.93/575.55). Daar waren in de herfst van 2003 veel kogelpotscherven opgeraapt uit het veen, doch over een areaal van slechts 15 m langs beide oevers van de Aa. Van herkenbaar reliëf was echter geen sprake.

De vindplaats nabij het Friescheveen vertoont een andere, kleiige matrix. Raadpleging van de Algemene Hoogtekaart Nederland maakt duidelijk dat deze is gelegen in een laag gebied. De nieuwgegraven meander snijdt hier doorheen en voegt zich ten zuiden van de vindplaats weer bij het oude tracé van de Oude Aa. Markante hoogteverschillen zijn er niet en een positieve aanwijzing voor een veenterpje ontbreekt. Toch lijkt het ons waarschijnlijk dat het ook hier om een veenterpje gaat. In dat geval zijn er nu reeds drie bekend langs de Oude

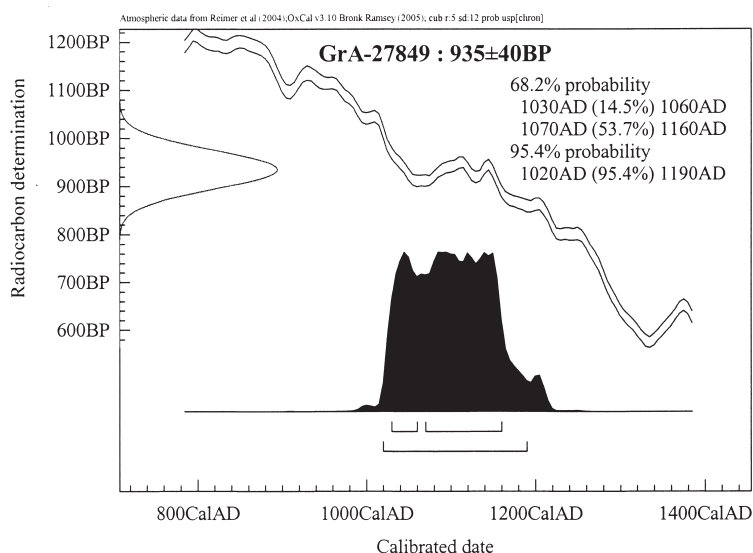
Aa, steeds met een paar honderd meter ertussen. In het gebied Hoornsemeer/Hoornseplas kwamen plaatselijk nog wel hogere dichtheden voor; er zijn daar meerdere rijtjes veenterpjes gekarteerd waarbinnen elke vijftig meter of zo een terpje voorkwam (Casparie, 1988: fig. 2).²

Datering

Ondertussen bleven de vondsten maar komen, ook in de herfst van 2004. De eerste auteur is er tot viermaal toe geweest, en steeds bestond de oogst weer uit hetzelfde kogelpotmateriaal dat op stilistische gronden in de 12^e of 13^e eeuw kan worden gedateerd. Ook de bevriende klassiek archeoloog Gijsbert Boekschoten hielp bij het verzamelen, en tijdens een van de gezamenlijke bezoeken raapte hij een stuk dierlijk bot op, dat kennelijk behoorde tot het vondstcomplex. Het gaat om een rib van een jong dier, schaap of geit.³ Hiervan is een ¹⁴C-datering gemaakt door het Centrum voor Isotopen Onderzoek van de RuG. De uitslag is 935±40 BP (GrA-27849), wat gekalibreerd uitkomt op 1030–1160 n.Chr. (68 % waarschijnlijkheid) of 1020–1190 n.Chr. (95 % waarschijnlijkheid) (fig. 3).⁴ Volgens J.N. Lanting (pers. med. juli 2005, waarvoor dank) is de datering betrouwbaar en hoeft er geen rekening met het 'oudwatereffect' gehouden te worden. Daarmee komt dus de 11^e of de 12^e eeuw in aanmerking voor de datering van het vondstcomplex, een datering die preciezer is dan die op stilistische gronden alleen.

Oudere bewoning dan de 12^e eeuw lijkt hier echter onwaarschijnlijk, omdat volgens Casparie (1988: p. 207) het proces van ontzilting van het veen-kleidek na de bedijkingen in de 11^e en 12^e eeuw enige tijd in beslag zal hebben genomen. We komen dan dus tot een waarschijnlijke datering in de 12^e eeuw. Dat is een eeuw ouder dan de geschatte datering op basis van aardewerkvormen van de terpjes in het Hoornsemeergebied door J.W. Boersma: tussen 1200 en 1300 (aangehaald door Casparie, 1988). Uit recent onderzoek is gebleken dat dit gebied tussen 1150 en 1300 wat droger was en

Fig. 3. Kalibratie-diagram voor de ^{14}C -datering van het botje van Friescheveen.

dus beter bewoonbaar (Casparie, mond. med. juli 2005, waarvoor dank). Alles overziende lijkt het dateringsresultaat op bewoning in de tweede helft van de twaalfde eeuw te wijzen. Rond 1300 waren de veenterpjes zeker verlaten.

Enkele conclusies

Het is aannemelijk dat de vondst in mei 2004 een onbekende vindplaats aan het licht heeft gebracht. Die zou dan zijn aangesneden zonder dat aan het maaiveld enig reliëf zichtbaar is geweest. Hoe de kleiige matrix moet worden verklaard, is nog niet opgehelderd. Het is niet ondenkbaar dat een veenterpje is weggespoeld en dat de scherven daarin aanwezig in de kleilaag onder het veen belandden. De scherven laten echter geen duidelijke sporen zien van watererosie. Over verleggingen van de loop van de Aa is in dit gebied niets bekend, maar men kan zich voorstellen dat de zachte ondergrond gemakkelijk erodeerde. Hoe dit zij, de vondst bij Friescheveen maakt duidelijk dat een inventarisatie van mogelijke vindplaatsen op grond van reliëfverschillen alleen in dit dalstelsel niet voldoende is.

Aangaande de vraag wat de mensen eigenlijk uitvoerden op de veenterpjes in het natte

gebied ten zuiden van de stad Groningen is de vondst te Friescheveen van een botje van geit/schaap mogelijk van groot belang. Casparie dacht aan zomerbeweiding van koeien. Hoewel koeien wat meer nattigheid kunnen verdragen dan schapen (Casparie, mond. med. juli 2005) moeten we nu rekening houden met de mogelijkheid dat het (ook) om schaapskudde ging.

Summary

In June 2004, the first author found sherds of several Kugeltopf vessels (kogelpotten) in soil recently dug out of a 'reconstructed' meander of the Oude Aa (part of the Drentse Aa) near Friescheveen. Later more of such finds turned up; possibly a submerged marshland dwelling-mound (veenterpje) – no longer visible at the surface – had been accidentally destroyed. Only one bone was found: a rib of a young goat or sheep. The bone was dated to 935±40 BP; the calibrated date is AD 1030–1160 (68 % confidence) or AD 1020–1190 (95 % confidence). In our opinion the bone probably dates from the 12th century AD.

Noten

1. Met dank aan Lykke Johansen, voor de tekeningen.

2. In de zomer van 2005 is het dijkje langs de Schipsloot (helaas) extra opgehoogd met grond afkomstig uit een totaal andere geologische context.
3. Met dank aan Wietske Prummel, voor de determinatie van het botje.
4. OxCal versie 3.10.

Literatuur

- Casparie, W.A., 1988. Laat-middeleeuwse veenterpen in Neerwolde. In: Bierma, M., A.T. Clason, E. Kramer & G.J. de Langen (red.), *Terpen en wierden in het Fries-Groningse kustgebied*. Groningen, pp. 196–213.
- Klungel, A.E., 1971. Veenterpen ten zuidwesten van Groningen. *Boor en Spade* 17, pp. 188–197.

Roller, G.J. & A. Ufkes, 2003. Een archeologische begeleiding (AB) bij de hermeandering van de Drentse Aa in de polders Lappenvoort en het Oosterland te Paterswolde en Haren, gem. Tynaarlo (Dr.) en Haren (Gr.). *ARC-Rapporten* 2003–76 (conceptversie 15 dec. 2003). Groningen.

Vilsteren, V.T. van, 1992. Overblijfselen eener verbazend armelijke en eenvoudige kultuur. Opkomst en ondergang van proto-ambachtelijke bierbrouwers in Drenthe in de 13de eeuw. *Oudheidkundige Mededelingen van het Rijksmuseum van Oudheden* 72, pp. 117–149.